

КАТЕГОРІЯ ОСОБИСТОСТІ В ТЕОРІЯХ КЛАСИКІВ СВІТОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У статті описані основні моменти тих теорій особистості в закордонній психології, що мають педагогічний аспект і охоплюють у собі уявлення про рушійні сили і умови розвитку особистості.

Ключові слова: особистість, спрямованість, індивід, характер, мотивація, інтерес.

В статье приведены основные моменты тех теорий личности в зарубежной психологии, которые имеют педагогический аспект и представления о движущих силах и условиях развития личности.

Ключевые слова: личность, направленность, индивид, характер, мотивация, интерес.

The main points of the personality's theories in foreign psychology are analysed in the article. The important features these theories are their pedagogic aspect and the idea about motive powers and conditions of personality's development.

Key words: personality, trend, individual, temper, motivation, interest.

Постановка проблеми. Закордонна психологія 30-60-х рр. ХХ ст. характеризується інтенсивним розвитком у галузі теорії і експериментальних досліджень. У цей період зростають і поглиблюються міждисциплінарні зв'язки, в які включаються нові розділи природничих і суспільних гуманітарних наук. Разом з цим продовжують зберігати своє значення основні проблеми, котрі розроблялись у психології ще раніше, у період 10-20-х рр. ХХ ст. Звернення до них – свідомість значення проблем особистості і її розвитку, а разом з цим і великих труднощів, з якими стикаються психологи при розв'язанні завдань, що підлягають дослідженню.

Аналіз актуальних досліджень. Аналіз теорій класиків світової психології, присвячених питанням особистості і її розвитку, засвідчує різноманітність визначень особистості і уявлень про її структуру. Теоретична основа цих досліджень підтверджується висловленням С.Л. Рубінштейна: «У психологічному обрисі особистості виділяються всілякі сфери рис, що характеризують різні

сторони особистості; але при всій своїй різноманітності, відмінності і суперечності основні властивості особистості під час взаємодії одна з одною у конкретній діяльності людини і взаємопроникненні одна в одну зникаються все ж у реальну єдність особистості» [6, с. 517]. Представники таких різних психологічних напрямків і шкіл, як З. Фрейд (класичний психоаналіз), К. Юнг (аналітична психологія), А. Адлер (індивідуальна психологія), В. Штерн (персоналістична психологія), К. Левін (динамічна психологія), Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс, Р. Мей та ін. (гуманістична психологія) основну увагу зосередили на вивченні структури особистості, умов формування різних її властивостей.

Мета статті – проаналізувати основні положення про особистість, рушійні сили й умови розвитку особистості в різних теоріях класиків світової психології.

Виклад основного матеріалу. Психоаналітична традиція охоплює розгляд теорій З. Фрейда і його учнів К. Юнга і А. Адлера. У теорії видатного австрійського вченого Зигмунда Фрейда, з ім'ям якого пов'язується становлення класичного психоаналізу, в особистості виділяються три підструктури: «Воно» (Ід), «Я»(Его) і «Над-Я» (Супер-Его). «Воно» є найнижчою, глибинною підструктурою, у якій зосереджені потяги людини. Потяги – центральне поняття психоаналізу; це певне суміжне утворення між світом фізичним і психічним, світом тілесним і світом душі. У «Воно» панує принцип задоволення, що виражає прагнення до необмеженої насолоди. На рівні особистісної підструктури «Я» діє принцип реальності, що вимагає врахування об'єктивної ситуації і тому обмежує суб'єктивне свавілля «Воно». Саме тому «Я» як би освітлене світлом свідомості і несе в собі функцію сприйняття світу, пристосування до нього й узгодження між «Воно» і «Над-Я». «Над-Я» являє в особистості вплив соціуму – це своєрідний внутрішній цензор, совість, система моральних почуттів і вимог до поведінки, нарешті, ідеал «Я». «Воно» і частково «Над-Я» утворюють галузь несвідомого, але їхній зміст може стати предметом усвідомлення з боку «Я» за певних умов [7, с.427].

Зміст «Воно» має біологічну природу, а «Над-Я» – соціальну як результат

виховання, засвоєння норм, традицій, різних табу. «Я» виступає як власне психологічне утворення. Хоча джерелом психічної енергії є «Воно», «Я» задає напрям її потокам. З приводу цього З. Фрейд підкреслював: « «Я» по відношенню до «Воно» подібно вершнику, який повинен приборкати переважаючу силу коня..., якщо він не хоче розлучатися з конем, тоді тільки залишається вести його туди, куди йому захочеться, подібно цьому «Я» перетворює звичайно волю «Воно» у дію, якби це було його власною волею» [7, с.432]. Психолог вважав, що чим далі йде розвиток цивілізації, тим значною мірою індивід змушений підпорядковувати інтересам і вимогам суспільства свої біологічні потяги, що складають саму суть його життя. Вибудовуючи систему пояснень і аргументації своєї позиції, що й чому обмежує людину у проявах її вроджених біологічних інстинктів, Фрейд звертається до першоджерел культури, до історичного моменту виникнення релігійних вірувань, що дало змогу йому дати оригінальну трактовку таких важливих понять, як співвідношення природного й культурного в особистості, витоки моралі. Теорія Фрейда за характером механізмів розвитку особистості носить біологічний характер. «Усе, що біологія і долі людського роду створили у «Воно» і закріпили у ньому, – усе це припустимо в «Я» у формі утворення ідеалу, – підкреслював З. Фрейд, – те, що в індивідуальному житті душі належить найглибшим шарам, стає завдяки утворенню «Я-ідеалу» найвищим надбанням людської душі» [7, с.439]. На підставі теорії Фрейда виникли різні напрями психологічної і педагогічної думки. Його теорія і сьогодні залишається найрозробленішою з усіх теорій особистості і тісно пов'язаною з практикою.

Швейцарський психолог К. Юнг є засновником теорії особистості – «аналітичної психології». В теорії К. Юнга структура особистості складається з трьох компонентів: свідомість, індивідуальне несвідоме й колективне несвідоме. Для того, щоб збирати в єдине ціле дані особистого досвіду, а потім формувати з них цілісне й усвідомлене сприйняття власної особистості, існує центральний елемент свідомості – «Его-Я». Особистісний досвід людини відображає індивідуальне несвідоме, що зображується у переживаннях, які були раніше свідомими. Надособисте, або колективне несвідоме, що складає фундамент

духовного життя і фіксує в собі досвід попередніх поколінь, заповнено вродженими інстинктами, міфологічними образами, ідеями, або архетипами. Основні архетипи: Персона, Тінь, Аніма, Мудрий Старець і Самість. Центром особистості, тим початком, що цементує всі комплекси, є комплекс «Я». Особистістю, або Персоною, Юнг називає такий комплекс функцій, котрий забезпечує пристосування людини до зовнішнього світу, її настанов. Тип ставлення до свого внутрішнього світу, несвідомого, він називає душею (Аніма). Крім Персони і душі психолог вводить поняття «Самість», що являє собою центральний архетип особистості, стрижень усіх психічних властивостей людини. Він вважав «Я» суб'єктом своєї свідомості, а «Самість» – суб'єктом своєї психіки (несвідомої сфери) і підкреслював, що «...Самість була б ідеальною величиною, якби включала в себе «Я» [2, с. 165]. Велику популярність одержали описані К. Юнгом психологічні типи або характери, в основі яких лежить перевага спрямованості особистості на об'єкт (зовнішній світ) або на себе (світ внутрішній). Психолог дійшов висновку, що «... доля однієї людини обумовлена об'єктами його інтересу, тоді як доля іншої – її внутрішнім життям, її власною особистістю». Юнг зазначав: «Я назвав основними психологічними функціями такі: мислення, емоції, відчуття й інтуїція. Якщо одна з цих функцій звичайно переважає над іншими, то утворюється відповідний тип. Тому і типи я підрозділяю на мислительний (інтелектуальний), емоційний (сентиментальний), чуттєвий (сензитивний) і інтуїтивний» [2, с. 169].

Вчення про особистість і процес її розвитку К.Юнг називає «індивідуацією». Кінцева мета індивідуації – досягнення вищої точки «Самості», цілісності і повної єдності всіх психічних структур як найвищої точки духовного розвитку людини, того ідеалу, котрий граничить з поняттям Бога («Бог в середині нас»). Отже, для К. Юнга не існує шляхів творчого розвитку, крім відродження релігійного духу. Ключовою фразою, що розкриває сутність розуміння вченим джерел і рушійних сил спрямованості особистості, можна вважати таку: «Індивідуація є процес виділення і диференціювання з загального, процес виявлення особливого, але не особливості, котра штучно задається, а особливості, яка закладена вже аргіогі в

нахилах людської істоти») [2, с. 170].

Австрійський психолог Альфред Адлер, учень Фрейда і автор «індивідуальної психології», порушив проблему джерел і рушійних сил розвитку особистості в центр своєї концепції. За переконанням вченого, головне джерело поведінки особистості – це найсильніше прагнення досягнення власної вищості і довершеності. Психолог наголошував: «Усе це обумовлює поведінку індивіда, його світогляд, його вчинки, його характер, темперамент, афекти, почуття, волю, особливості його логічного мислення, спрямованість його уваги і його дій». А. Адлер передбачив результати сучасних досліджень творчої особистості, стверджуючи, що «...в цій системі стосунків вирішальним є відчуття власної цінності, або почуття власної особистості (індивідуальності), більша або менша сила якого збуджує до розв'язання життєвих завдань» [2, с. 135].

Адлер підкреслює значення соціальних аспектів у розвитку особистості. На його думку, індивід не може розглядатися поза суспільством. Соціальний інтерес людини є проявом суспільного характеру її життя. Основні завдання, які вирішує людина у житті такі, наприклад, як вибір професії, передбачають наявність соціального інтересу. Рушійною силою розвитку особистості є конфлікт між слабкою від природи людиною і соціальним оточенням. Але при цьому формуються такі поняття, як «компенсація і надкомпенсація» (прагнення досконалості). У теорії Адлера «надкомпенсація особистості» визначає прагнення вибирати не тільки ті професії, у яких вимоги діяльності до професійно важливих якостей відповідають особистісним особливостям індивіда, але і навпаки, професії, що найбільше не підходять особистості, враховуючи її індивідуально-психологічні особливості.

Персоналістична психологія, що з'явилась на початку ХХ ст., пов'язана з філософським спрямуванням – персоналізмом. Свою власну філософську систему німецький психолог Вільям Штерн назвав «системою критичного персоналізму». Щодо персоналітики, то він називає її особливою наукою про індивідуума, яка включає не тільки психологію, але й біологію, медицину й інші галузі знання про людину. В персоналістичній психології В. Штерна центральним поняттям є

категорія особистості. Психолог наводить основні положення свого вчення про особистість: особливості структури особистості, її причинно-цільові зв'язки зі світом. Він зазначає, що в житті людини немає нічого «більш безпосереднього, реального і значного, ніж цілісність особистості (Person)». Особистість (Персона) не виводиться з об'єктивних умов; це особлива, унікальна і неповторна сутність, цілісність і активність якої сама створює ті чи інші особливості зовнішнього світу у взаємодії з ним. Об'єктивні стосунки у світі людина цілеспрямовано змінює відповідно до своїх внутрішніх прагнень. В. Штерн визначає «...особистість як цілісність, котра самовизначається, діє цілеспрямовано і свідомо і володіє певною глибиною» [2, с. 187]. У свою чергу, «особистість як ціла структура складається з окремих різних видів і порядків: з органів, функцій, взаємин, спрямованості на різні цілі, певні досягнення, властивості і переживання, що перебувають у супідрядності один з одним» [2, с. 188]. Така «багатозначність» особистості дає можливість їй постійно змінюватися і розвиватися.

Розвиток особистості, її активність, досягнення цілей розкриваються у теорії «конвергенції», що означає взаємодію світу і цілеспрямованої особистості. При цьому уникати суперечливостей допомагає цільова настанова – «інтроцепція», тобто «перетворення чужих цілей на власні цілі особистості». Поняття «інтроцепція» є центральним поняттям «філософії цінностей». На думку В. Штерна, «...особистість тільки тоді стає особистістю, коли вона в тій або іншій формі розв'язує об'єктивно значущі завдання» [2, с. 190]. Хоча особистість є «центром свого світу» і як найтісніше зв'язана з ним, але у «своїй глибині» існує сама по собі. Поняття «глибина особистості» є основним поняттям персоналітики В. Штерна, якому він дав теоретичне визначення. «Світ особистості» охоплює: світ, що її оточує, світ майбутнього, актуальну ситуацію, подразник і матеріал, долю і творчість особистості. Якщо внутрішнє прагнення самої особистості спрямовано на якусь галузь зовнішнього світу, то таку галузь Штерн назвав «світ особистості», при цьому ввів поняття «диспозиції», яке визначив як «внутрішні потенції, приховані енергії», що не мають на початку життя фіксованої спрямованості. І, мабуть, найголовніше те, що психолог увів два важливих

поняття: «диспозиція засобів», що визначається як «здатність», і «диспозиція стосунків», котра має мотиваційний характер і називається «спрямованість». Хоча сама «особистість пластична», однак, варто зважати на її властивості, тому В. Штерн визначає таке поле діяльності педагогіки, що «не може сформувати особистість за заданим зразком, але повинно допомогти особистості вибрати єдиний значущий шлях» [2, с. 191]. Іншими словами, одним із завдань педагогіки є формування спрямованості особистості.

«У руслі розвитку ідеалістичних ідей особистості, – підкреслює М.Г. Ярошевський, – персонологія Штерна може розглядатися як одне з джерел і провісників ідей, котрі в сучасну епоху консолідувалися на Заході у психологічних напрямках і відомі як «персонологічне», «гуманістичне», «феноменологічне» й «екзистенціальне». Екзистенціальна і гуманістична психологія виникли на підґрунті персонологічного (персоналістичного) напрямку у психології особистості і являють собою його подальший розвиток. Психологи-персонологи зробили центром психологічного дослідження творчу особистість як цілісне психологічне утворення з усією складністю і неповторною індивідуальністю.

Представники гуманістичної психології (Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс, Ш. Бюлер, Р. Мей та ін.) основними положеннями в теорії особистості вважали:

- особистість являє собою унікальну і неповторну цілісність, вивчати яку необхідно у всій її конкретній даності, а не в окремих її проявах;
- провідним рушійними силами розвитку особистості виступають мотиви розвитку людини, що спонукають її до постійного пошуку творчого напруження;
- у природі людини закладені потенції до безперервного саморозвитку; головне в особистості – її спрямованість у майбутнє;
- внутрішній, феноменальний світ людини повинен вивчатися з такою ж старанністю і точністю, як зовнішні умови її життя;
- будь-який вплив на особистість, в тому числі виховний, повинен бути не прямим, що виключає безпосереднє навіювання.

Американський психолог Гордон Олпорт розглядав людину не тільки як

відкрити систему, що має багаторівневу структуру (умовні рефлексії, навички, риси особистості), але і як особистість, що є інтеграцією всіх систем, і перебуває у процесі безперервного розвитку. У своїй роботі «Особистість. Психологічна інтерпретація» (1937) Олпорт підкреслює, що така структура повинна вивчатися за допомогою не номотетичних методів (спрямований на встановлення загальних закономірностей), а ідеографічними методами (тими, що описують окремий випадок). Джерелом такого постійного розвитку, інтеграції і диференціації особистості є найвищі мотиви особистості – мотиви розвитку, що спрямовують людину на пошук постійної творчої напруги. Одиницею аналізу особистості й у той же час механізмом її розвитку є риса, котра найближча до поняття мотиву або інтересу. Поряд з основним мотиваційним компонентом ця риса містить у собі пізнавальний і виконавчий компоненти. Олпорт стверджує, що людина народжується з певним набором основних рис-мотивів, які трансформуються в ході діяльності і спілкуванні, а на їхній підставі під впливом соціальних факторів виникають принципово нові риси, котрі не несуть у собі біологічної основи. Психолог вважав, що такі риси, як реальні характеристики особистості проявляються безпосередньо у поведінці людини [4, с. 43].

У центрі теорії особистості американського психолога Карла Роджерса підкреслюється основна думка: «Внутрішній світ людини сильніше впливає на поведінку, ніж зовнішні стимули навколишнього середовища» [5, с.222]. Отже, вивчати внутрішній світ особистості треба також, як і зовнішні умови життя. Справжній розквіт особистості можливий під впливом «мотиву росту», що є провідним у мотиваційній сфері людини тільки при доброзичливому ставленні до неї інших людей. Так, у дитини уявлення про себе, самооцінка як елемент «Я-концепції» зароджується під час взаємодії з людьми. Термін «емпатія» (почування) визначається К. Роджерсом «як стан, що дозволяє сприймати внутрішній світ іншої людини зі збереженням емоційних і смислових відтінків» [5, с.325]. Цей тип емоційних стосунків розглядається в педагогічній літературі при аналізі стосунків вчителя й учня, вихователя і вихованця.

Центром концепції особистості американського психолога Абрахама Маслоу

є поняття самоактуалізації: «У момент самоактуалізації індивід є цілком і повністю людиною... Людина повинна бути тим, ким вона може бути» [1, с.111]. На думку Маслоу, це вибір на користь просування вперед і особистісного зростання, наявність власного «Я», до голосу якого людина здатна дослухатися. Одним з аспектів теорії А. Маслоу вважаються уявлення про ієрархічну систему потреб особистості, яка має вигляд «піраміди потреб». Основу піраміди становлять фізіологічні потреби, над якими розташовані потреби безпеки, соціальних зв'язків і любові, самоповаги і самоактуалізації, які включають потреби у добрі, моральності і справедливості. Саме така система потреб визначає спрямованість особистості і характер її мотиваційних процесів.

Гуманістична психологія виступала з критикою психоаналізу, у якому зникає така пізнавальна реальність, як суб'єктивний світ індивіда і його особистість. Однак, методологічна позиція самої гуманістичної психології в трактуванні особистості базується на ідеалістичному розумінні людини, яка володіє не тільки такою «людською природою», як первинні мотиви, деяка родова сутність, елементи структури особистості, а й характером її зв'язків з суспільством, з зовнішніми обставинами, з іншими людьми. Проблема активності особистості трактується абстрактно, людина не виступає реальним учасником при розв'язанні значущих соціальних завдань.

В американській соціальній психології важливе місце відводиться теорії ролей (Дж. Мід, М. Кун, І. Блумер). Розвиток особистості розглядається в цій концепції одночасно, як себе поводить людина у відповідності з прийняттям якої-небудь соціальної ролі. Мова йде про рольову сутність людини, що є справжньою її сутністю. Усі потреби, мотиви, здібності людини можуть розвиватися лише у процесі виконання людиною ролі, яку вона взяла на себе, тобто ролі тієї людини, з якою вона себе ідентифікує на даному етапі свого розвитку. Для педагогічних додатків цієї теорії велике значення має можливість розіграти ролі в уявному плані і одержувати при цьому реальні пізнавальні й особистісні ефекти. Від системи уявлень і прийняття особистістю своєї ролі залежить те, як людина буде грати цю роль. Переосмислити свою роль і задати новий еталон цієї ролі може

тільки справжня особистість. Ось чому особистість не тільки черпає ролі з соціального світу, а й сама збагачує цей світ. Наприклад, у теорії американського психолога і соціолога Джорджа Герберта Міда розглядається процес набуття дітьми соціального досвіду і засвоєння норм поведінки того кола людей, до якого вони належать. Особистість дитини, на думку Дж. Міда, формується у процесі її взаємодії з іншими людьми, у тому числі в дитячих іграх, у яких дитина засвоює певні узагальнені настанов, норми і цінності. При цьому дитина за допомогою моделювання поводить себе як «самостійний актор», який розглядає себе очима інших учасників цієї соціальної взаємодії. На думку Дж. Міда, складова частина особистості може розглядатися як «соціальне Я», що сформоване свідомістю індивіда завдяки «спостереженню себе самого з перспективи інших».

У динамічній теорії особистості німецький психолог Курт Левін розширив сферу експериментальної психології, включивши в неї такі галузі, що раніше вважалися недоступними для суворого наукового вивчення – процеси емоцій і утворення наміру, волю і постановку мети. Відповідно до концепції джерела і рушійних сил розвитку особистості саме порушення рівноваги між людиною і середовищем є рушійною силою будь-якої зміни. Учениця К. Левіна Б.В. Зейгарник бачить особливість його теорії особистості в тому, що в ній «процеси, котрі відбуваються в особистості, пояснюються не з погляду її минулого або майбутнього, а з погляду розташування сил у даний момент» [4, с. 11]. Такі особливості відповідали загальним настановам гештальтпсихології: ціле передуює елементам, а не утворюється з них шляхом синтезу. К. Левін намагався пояснити поведінку особистості, виходячи з виникнення на даний момент «актуального поля психологічних сил». Під «полем» психолог розуміє «деяку цілісну ситуацію, що включає в себе людину і її життєвий простір, а також величину, напрям і точки прикладання сил, що діють у даний момент» [3, с. 160]. Ці сили впливають на особистість і визначають її поведінку. Саме в монографії «Намір, воля і потреба», (1926) такою основною рушійною силою або джерелом енергії виступає потреба – це такий «динамічний стан, що виникає в людини при здійсненні умисної дії». Наявність потреб все

помітнішу роль грає в психології волі і потягів. При цьому, «інтерес або спрямованість особистості до мети» зникає разом із насиченням психологічної потреби. Отже, на думку К. Левіна, сприйняття предмета або події може викликати:

- виникнення певної напруженої психічної системи, що викликає намір або збуджує потребу;
- стан напруги спрямовується на певний предмет чи подію (спонукання);
- певні заняття приводять до здійснення наміру (процеси насичення).

Основний тип вольової дії психолог бачить в умисній дії, чинниками якої є «процес мотивування (тривала і напружена боротьба мотивів); акт вибору (прийняття рішення, наміру, що припиняє цю боротьбу); умисна дія». Центральним феноменом психології волі є «акт наміру», на підставі якого здійснюється відповідна йому дія. «Як правило, – зазначає психолог, – найневизначнішими в цьому відношенні виявляються саме життєво найважливіші наміри, наприклад, наміри присвятити себе тому чи іншому покликанню» [3, с. 128]. Діяльність за теорією К. Левіна є функцією особистості і її оточення: $V = f(P, V)$. Тим самим учений, мабуть, уперше сформулював принцип взаємодії особистості і ситуації, але в подальшому його більше цікавив вплив змін у ситуації на діяльність, ніж дія міжособистісних відмінностей. За допомогою своєї теорії поля, що викладалась у термінах динаміки, психолог прагнув дати узагальнений «моментальний знімок» дії сил життєвого простору. В цю ситуацію включається не тільки особистість, але й оточення, що нею сприймається, а діяльність виводиться з цих сил, як «сумарний вектор» [4, с. 76]. У такій концепції, що висвітлює проблему джерел і рушійних сил розвитку особистості, під спрямованістю розуміється «внутрішнє рішення особистості, рішучість діяти в якому-небудь певному напрямі», що може викликати особливий намір відносно конкретного способу його виконання [3, с. 113].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз розглянутих теорій класиків закордонної психології дозволив дослідити процес перетворення динамічних тенденцій, які в якості мотивів обумовлюють діяльність людини і

визначають проблему спрямованості особистості. Вперше в конкретній формі динамічні тенденції були розглянуті З. Фрейдом як потяги, а сама спрямованість потягів закладена всередині індивіда. К. Левін перший правильно відзначив двобічний суб'єктивно-об'єктивний характер будь-якої потреби, що породжує динамічну тенденцію. Між цим спрямованість, котра виражається в потягах, фактично породжується потребою в тому, що знаходиться поза індивідом. Отже, подальший аналіз динамічних тенденцій, що спричиняють діяльність, спрямовану на задоволення потреби або інтересу, дозволить розглянути проблему спрямованості, яка відбивається в різноманітні тенденцій, котрі перетворюються на прагнення особистості.

Література

1. Maslow A. *Motivation and Personality* / A. Maslow. – New York: Harper and Row, 1954. – 411p.
2. История зарубежной психологии (30-е – 60-е годы XX века): Тексты / Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 230с.
3. Левин К. Динамическая психология: Избранные труды / К. Левин, Под общ. ред. Д.А. Леонтьева, Е.Ю. Патяевой. – М.: Смысл, 2001. – 572с.
4. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – 2-е изд. (Серия «Мастера психологии»). – СПб.: Питер; М.: Смысл, 2003. – 860с.
5. Роджерс К. Эмпатия // Психология эмоций. Тексты / Под ред. В.К. Вилюнаса, Ю.Б. Гиппенрейтер. – М., 1984. – С.135-337.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. (Серия « Мастера психологии»). – СПб.: ЗАО «Издательство «Питер», 1999. – 720с.
7. Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений (Сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М.Г. Ярошевский). – М.: Просвещение, 1990. – 448с.